

URXAN ƏLƏKBƏROV

DAVAMLI İNSAN İNKİŞAFI VƏ EKOLOJİ SİVİLİZASIYANIN ƏSASLARI

(Ali məktəblər üçün dərslik)

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
815 nömrəli 17 sentyabr 2013-cü il tarixli
əmri ilə təsdiq edilmişdir.*

BAKI – 2013

301
† 245

Redaktor:
Əlikram Abdullayev,
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

288432

Urxan Ələkbərov

Ə 45 Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, «Təhsil», 2013, 224 səh.

Davamlı inkişaf XXI əsrin prioritetidir. Təqdim edilən dərslikdə davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın planlaşdırılması və idarə edilməsi, bu istiqamətin sahələrarası elm kimi formalaşması, əsas anlayışları, nəzəri mənbələri barədə müfəssəl məlumat verilib. Dərslik davamlı inkişaf, insan potensialının təkmilləşdirilməsi sahəsində, xüsusilə idarəçilik kadrlarında, çağdaş bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına yönəldilib. Burada işıqlandırılan mövzular yeni səpkidə, yeni siyasi və iqtisadi reallıqlar nəzərə alınmaqla təhlil edilib. Ali məktəblərin müxtəlif pillələrində və fərqli ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr üçün tövsiyə olunur.

Ə 0201000000 2013
053

© «Təhsil», 2013

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən uğurlu inkişaf strategiyasının müsbət nəticələri göz qabağındadır. Bu gün Azərbaycan dünya miqyasında ən sürətlə inkişaf edən ölkələr sırasında öncül yerlərdən birini tutur. Ölkənin iqtisadi qüdrəti durmadan artır. Elə Azərbaycanın milli gücünü artıran başlıca komponentlərdən biri qismində məhz dinamik iqtisadi inkişaf çıxış edir. Son on ildə Azərbaycanda Ümumdaxili Məhsulun (ÜDM) üç dəfədən çox artması bunun bariz təzahürüdür. Çox önəmlidir ki, məqsədini inkişaf və sabitlik, yolunu isə demokratiya və qanunçuluq prinsipləri əsasında müəyyənləşdirən Azərbaycanda bu kəmiyyət artımı keyfiyyət artımı ilə müşayiət olunur. Belə ki, son on ildə ÜDM-in hər bir vahidinin istehsalı üçün enerji sərfiyyatı sürətlə azalıb. Bu isə XXI əsrin başlıca prioriteti olan davamlı və insan potensialına, onun bilik və bacarığına əsaslanan innovativ inkişafın ən vacib göstəricilərindəndir. BMT tərəfindən hazırlanan hesabatlardan aydın olur ki, bu ölkənin inkişafında sosial siyasət əsas prioritetdir. Bunu Azərbaycanda İnsan İnkişafı Əmsalının sürətlə artması da sübut edir. Nəticədə beynəlxalq təşkilatların təsnifatına görə, Azərbaycan Respublikası 2010-cu ildən insan inkişafı sahəsində yüksək nəticələr əldə etmiş ölkələr qrupuna daxil edilib.

Biliyə əsaslanan inkişaf, bu məqsədlər üçün ən müasir elmi və texnoloji nailiyyətlərdən istifadə Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən inkişaf strategiyasının əsas prioritetidir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən rəşional strateji kursun fonunda əhalinin maddi rifah halının mütəmadi olaraq yaxşılaşdırılması, sosial müdafiə və təminat sisteminin daha da gücləndirilməsi, müxtəlif inkişaf modellərinin tətbiqi, sosialyönümlü iqtisadiyyatın inkişafı kimi fundamental göstəricilər ümummilli inkişafın strateji cizgilərini

və vəzifələrini təşkil edir. Bütün bunlar isə Azərbaycanı yüksək sürətlə ardıcıl olaraq inkişaf edən ölkəyə çevirməklə yanaşı, mövcud ictimai-siyasi sabitliyin əsaslarının daha da möhkəmlənməsini şərtləndirən əhəmiyyətli faktor qismində çıxış edir. Qeyd edilməlidir ki, milli və qlobal problemlərin həllinə sinergetik yanaşma, inkişafın planlaşdırılması zamanı hər iki amilin əhəmiyyətinin və maraqlarının eyni dərəcədə nəzərə alınması, bunun üçün ən optimal idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi ölkənin həyata keçirdiyi siyasətin uğurlarındandır. Əldə edilən yüksək nailiyyətlər ölkə Prezidenti İlham Əliyevin «qara qızıl»ın insan potensialına çevrilməsinə yönəldilmiş konsepsiyasının və bu istiqamətdə həyata keçirilən ardıcıl uğurlu fəaliyyətin nəticəsidir.

Hazırda Azərbaycan Respublikası yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə «Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» inkişaf konsepsiyası hazırlanmış və onun tətbiqinə start verilmişdir. Sərəncamda göstəriləyi kimi, inkişafın hazırkı mərhələsinin əsas hədəfi çoxsahəli, səmərəli və innovasiya yönümlü, müasir şəraitdə yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik olan iqtisadiyyatın formalaşdırılmasıdır. Sərəncamda iqtisadiyyatda əldə edilmiş nailiyyətlərin sosial sahəyə yönəldilməsi nəticəsində əhalinin rifahının durmadan artırılması, qabaqcıl beynəlxalq standartlara çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. İnkişafın yeni mərhələsinin hədəfləri arasında təhsil, elm və mədəniyyətin tərəqqisi xüsusi yer tutur.

Göstərilən məqsədlərə nail olmaq yalnız insan potensialının inkişafı sayəsində mümkündür. XX əsrin sonunda Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) tərəfindən irəli sürülmüş davamlı insan inkişafı konsepsiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, inkişafın qiymətləndirilməsi, planlaşdırılması və idarə edilməsi zamanı maddi nemətlərin və xidmətlərin artması göstəricilərindən istifadə kifayət deyil. İnkişafın əsas məqsədi insandır. Bu səbəbdən inkişaf prosesini qiymətləndirəndə insanın cəmiyyətdəki vəziyyəti, onun rifahı nəzərə

alınmalıdır. Belə şəraitin yaradılması həm çağdaş, həm də gələcək nəsillər üçün olduqca vacibdir. Bu səbəbdən insan inkişafı dedikdə bu inkişafın davamlı olması da nəzərə alınır.

İnkişafın davamlı olması, yəni çağdaş və gələcək nəsillərin maraqlarına xidmət etməsi və insanın bu inkişafın əsas məqsədi sayılması XXI əsrin əvvəlində BMT-nin təklifi ilə Dünya sammitində qəbul edilmiş «Minilliyin İnkişaf Məqsədləri» qətnaməsində də öz əksini tapmışdır. Bu məqsədlər arasında yoxsulluğun azaldılması, gender qeyri-bərabərliyinin aradan qaldırılması, təbii və sosial mühitin optimal idarə edilməsi və dünyanın müxtəlif ölkələrində və ölkələr daxilində inkişafın səviyyəsində müşahidə olunan fərqlərin azaldılması da nəzərdə tutulmuşdur.

Minilliyin inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün müvafiq biliklərin artırılması və bu biliklərin daim müasirləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bununla əlaqədar BMT və UNESCO 2005-ci ildə xüsusi qərar vermiş və həmin qərarla 2005–2014-cü illəri davamlı inkişaf sahəsində təhsil onilliyi elan etmişdir. O da qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanda bu proses daha erkən başlanmışdı və 2001-ci ildə artıq insan inkişafının tədrisi ölkənin orta məktəblərində həyata keçirilirdi. Davamlı inkişaf konsepsiyası çağdaş və gələcək nəsillərin tərəqqi imkanlarının təmin edilməsini nəzərdə tutduğundan bu inkişaf davamlı insan inkişafı kimi də səciyyələndirilir.

Hazırda dünyada 2015-ci ildən sonrakı dövrdə inkişaf məqsədlərinin müzakirəsi prosesində davamlı insan inkişafının rolu bir daha qeyd edilmişdir. Bu konsepsiyaya görə, qlobal, ölkə və regional səviyyələrdə inkişafın planlaşdırılması, idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi zamanı təkcə ümumiləşdirilmiş orta iqtisadi və sosial göstəricilər deyil, insanın cəmiyyətdəki vəziyyəti, onun rifahı təhlil edilib nəzərə alınmalıdır. Bunu qiymətləndirmək üçün isə sağlamlıq, təhsil və gəlirlər kimi göstəricilərin istifadəsi zəruridir. Belə yanaşma tamamilə düzgündür və hər hansı bir coğrafi məkanda aparılan iqtisadi və sosial siyasətin uğurundan və gəlirlərin ədalətli bölünərək cəmiyyə-

yətin hər bir üzvünün rifahının yaxşılaşdırılmasına yönəldilməsindən xəbər verir.

Müstəqillik bərpa olunduqdan sonra Azərbaycan Respublikasında da davamlı insan inkişafına dair monitorinqlər aparılır. Bu sahədə vəziyyəti qiymətləndirən ilk milli hesabat 1995-ci ildə dərc edilib. Onun beynəlxalq səviyyədə təqdimatı şəxsən Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilib. Həmin dövrdən başlayaraq insan inkişafına dair hesabatlar mütəmadi olaraq hazırlanmaqdadır.

Davamlı insan inkişafı sahəsində bilik və bacarıq təbii sərvətlərlə zəngin olan ölkələr üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən fənnin tədrisi Azərbaycan Respublikası üçün də olduqca əhəmiyyətlidir. Ölkədə təbii ehtiyatların, o cümlədən neft və qaz kimi sərvətlərin zənginliyi davamlı insan inkişafı sahəsində bilik və bacarığın formalaşdırılmasını zəruri edir. Bununla əlaqədar ölkə Prezidenti İlham Əliyev qeyri-neft sektorunun inkişafına hər zaman xüsusi diqqət yetirmiş və bunun üçün ilk növbədə insan potensialının inkişafını və bu yolla biliyə əsaslanan davamlı inkişafın təmin edilməsinin vacibliyini dəfələrlə vurğulamışdır. Ölkədə neft strategiyası çərçivəsində uğurla həyata keçirilən islahatlar da eyni məqsədə xidmət edir.

Bu mövzuda ilk dərslik olan «Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları» Təhsil Nazirliyinin 2013-cü ildə təsdiq etdiyi proqram əsasında hazırlanmışdır, davamlı insan inkişafı və bəşəriyyətin gələcək inkişafında yeni mərhələ olan ekoloji sivilizasiya sahəsində tələbələrin sistemli biliklərə yiyələnməsinə xidmət edir.

Davamlı insan inkişafı konsepsiyası və müvafiq olaraq tədris kursu yenidir. Ona görə də fənnin tədrisi zamanı bir sıra yeni terminlərdən istifadə etmək zərurəti yaranır. Bu zərurəti nəzərə alaraq, hazırkı nəşrdə rast gəlinən yeni və bu zamana qədər az istifadə olunan terminlərin lüğəti verilir. Terminlərin çoxu Azərbaycan dilinə yeni daxil edildiyindən onların ingilis dilindəki qarşılığı və izahlı lüğəti də verilmişdir.

FƏSİL 1.

İNKİŞAFIN GÖSTƏRİCİLƏRİ

İnkişaf anlayışı. Ölkə və ərazilərin inkişaf göstəricilərinin qiymətləndirilməsi. Müxtəlif ölkələrin inkişaf səviyyəsi və bu inkişafın tarixi və təbii amillərdən asılılığı. Fərqli təbii sərvətlərə və insan potensialına malik olan ölkələrin əldə etdiyi nailiyyətlərin müqayisəsi. Texnoloji nailiyyətlər əmsalı innovativ inkişafın göstəricisi kimi. Biliyə əsaslanan inkişafın planlaşdırılması, idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi. İnkişafda insan amilinin rolu.

1.1. İnkişaf anlayışı.

Ölkə və ərazilərin inkişaf göstəricilərinin qiymətləndirilməsi

Hər hansı bir prosesin, o cümlədən inkişaf prosesinin idarə edilməsi, planlaşdırılması və monitorinqi, bu istiqamətdə qərarların qəbulu mövcud vəziyyətin təhlili və qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Tərəqqini təmin edən inkişaf prosesinin optimal planlaşdırılması ilkin vəziyyətin düzgün qiymətləndirilməsindən asılıdır. Belə yanaşma idarəetmənin bütün istiqamətlərinə, o cümlədən dövlət idarəetmə proseslərinə, ərazilərin, müxtəlif müəssisə və təşkilatların idarə olunmasına da şamil edilə bilər. İlkin vəziyyətin qiymətləndirilməsi üçün seçilən və istifadə edilən göstəricilər, onların müasir tələblərə cavab verməsi planlaşdırma, idarəetmə və monitorinq prosesləri çərçivəsində qəbul edilən qərarların səmərəliliyini, mövcud ehtiyatların optimal səfərbərliyini təmin edən vacib amildir.

Ölkələr və onların tərkibinə daxil olan ərazilər öz inkişaf səviyyələrinə görə fərqlidirlər və yaxud fərqli ola bilərlər. Bu, bir faktdır və

o da bəllidir ki, bəzi hallarda müxtəlif ölkələr, ərazilər və yaxud bu yerlərdə eyni şəraitdə məskunlaşan əhali qruplarının inkişaf səviyyələrində müşahidə edilən fərqlər çox kəskindir. Beynəlxalq statistik təhlillərə əsasən ölkələr arasında inkişaf səviyyəsinə görə fərqlər bəzi hallarda 50 dəfə və ondan da çox ola bilər. Məsələn, 2013-cü ilin məlumatlarına əsasən Avropada yerləşən Lüksemburq iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsinə və onu xarakterizə edən göstəricilərə görə Afrikada yerləşən Efiopiyanı 80 dəfədən çox üstələyir. Belə vəziyyət bir çox hallarda müşahidə edilir və inkişaf göstəricilərinə görə müxtəlif qitə, ölkə və ərazilər kəskin surətdə bir-birindən fərqlənə bilirlər. Eyni zamanda qeyd olunduğu kimi, inkişaf səviyyəsindəki fərqlər bir ölkə və ya ərazi daxilində məskunlaşan müxtəlif sosial, irqi və etnik qruplar arasında da müşahidə edilməkdədir. Təsadüfi deyil ki, BMT-nin təklifi ilə 170-dən çox ölkə rəhbərləri tərəfindən dünya sammitində qəbul olunmuş və 2015-ci ilə qədərki dövrü əhatə edən Minilliyin İnkişaf Məqsədləri (MİM) inkişaf səviyyəsinə görə kəskin fərqlərin aradan qaldırılmasını və yaxud əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasını nəzərdə tutur.

MİM-in icrasının təhlili göstərmişdir ki, 2013-cü ildə bu istiqamətdə dünyada bir sıra nəzərəçarpan nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasında qazanılan nailiyyətlər xüsusilə qeyd olunmalıdır. Buna misal olaraq, son illərdə ölkədə yoxsulluq həddinin 49 faizdən 6 faizə enməsi göstərilə bilər. Belə nailiyyətlər bir sıra digər sahələrdə də qazanılmışdır və digər bölmələrdə müzakirə edilir.

Lakin qlobal miqyasda MİM-də irəli sürülmüş bütün məqsədlərə nail olunmamışdır. Eyni zamanda 2015-ci ildən sonra bəşəriyyət inkişaf sahəsində bir sıra yeni çağırışlara cavab verməlidir. Hazırda 2015-ci ildən sonrakı dövr üçün müzakirəyə çıxarılan qlobal məqsədlər sırasında ölkə, ərazi və vətəndaşlar arasında inkişaf səviyyəsinə görə kəskin fərqlərin aradan qaldırılması yenə də əsas meyar kimi çıxış etməkdədir. Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikası üçün bu

problem bir o qədər aktual deyil. Lakin qlobal miqyasda bu vəziyyətin müşahidə edilməsi, inkişaf prosesində belə mənfi hadisə və tendensiyaların aradan qaldırılması beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi zərurəti yaradır. Azərbaycan sözügedən prosesin fəal iştirakçısıdır. Ölkədə inkişaf sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər bu təcrübənin beynəlxalq səviyyədə istifadəsini aktuallaşdırır.

Bu səbəbdən ölkə son illərdə bir sıra qlobal səviyyədə həyata keçirilən tədbirlərin təşəbbüskarı kimi çıxış edib. Bunlara misal olaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü və sədrliyi ilə keçirilən Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu göstərilə bilər. Mütəmadi keçirilən bu tədbirdə ölkə başçıları, dünyanın tanınmış ictimai xadim və alimləri, o cümlədən Nobel mükafatı laureatları iştirak edirlər. Minilliyin məqsədlərinə çatmaq, ölkələr arasında inkişaf göstəricilərinə görə mövcud fərqlərin aradan qaldırılması, dünyada bu istiqamətdə əməkdaşlığın güclənməsi, etimadın artırılması baxımından ölkədə keçirilən beynəlxalq humanitar forumlar, dinlərarası, mədəniyyətlərarası dialoqlar və digər tədbirlər olduqca əhəmiyyətlidir. Azərbaycanın imza atdığı qlobal təşəbbüslər gənclər hərəkatını da əhatə etməkdədir. Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən İDEA – ətraf mühitə naminə beynəlxalq dialoq hərəkatı bunun bariz təzahürüdür.

Hər hansı bir ölkənin inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək, ölkələr arasında müqayisə aparmaq üçün ilk növbədə inkişaf anlayışının müasir mənə çalarının təhlil edilməsinə ehtiyac var. Bu termin müxtəlif obyekt və subyektlərə şamil edilə bilər və göstərilən səbəbdən onun müxtəlif tərifləri məlumdur. Ümumiləşdirilmiş şəkildə qeyd etmək olar ki, inkişaf mahiyyət etibarilə dinamik bir prosesdir və bir vəziyyətdən digərinə keçid kimi də səciyyələndirilə bilər. İnkişaf prosesi nəticəsində yeni vəziyyətin əmələ gəlməsi, yeni xassələrin üzə çıxması müşahidə olunur. Bəzi hallarda inkişaf, məsələn, xəstəliyin inkişafı mənfi bir proses kimi dəyərləndirilə bilər. İqtisadi böhranlar,

hərbi münaqişələr və yaxud təbii fəlakətlərin inkişafı da eyni yanaşma tələb edir. Lakin əksər hallarda inkişaf dedikdə, əsasən, müsbət bir hadisənin baş verməsi, tərəqqinin əldə edilməsi və bu prosesin davamlı olması nəzərdə tutulur.

Ölkələrin inkişaf prosesinin qiymətləndirilməsində hər zaman müxtəlif göstəricilərdən istifadə olunub və olunmaqdadır. Bunlara, əsasən, aşağıdakılar aid edilə bilər:

- Ölkənin real Ümumi Daxili Məhsulunun (ÜDM-in) həcmi;
- Ölkədə və yaxud təhlil edilən ərazidə adambaşına düşən ÜDM;
- İqtisadiyyatın sahələr üzrə strukturu, diversifikasiya və rəqabətə davamlılıq göstəriciləri;
- Əsas növ məhsulların adambaşına istehsalı və təminat təhlükəsizliyi;
- İqtisadi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsinin göstəriciləri;
- Əhalinin sosial təminatı və s.

Keçmişdə və müasir dövrdə istifadə olunan ənənəvi iqtisadi və sosial göstəricilər inkişafın planlaşdırılmasında və bu prosesin idarə edilməsində mühüm rol oynayıb və oynamaqdadır. Göründüyü kimi, inkişafı səciyyələndirən məlumatlar arasında ənənəvi iqtisadi göstəricilər xüsusi yer tutur. Bunlar, ilk növbədə, *ümumdaxili məhsul (ÜDM)* və onun hər hansı bir ölkə və ya ərazidə adambaşına düşən həcmidir. Bu iki əlaqəli göstərici ölkələrin inkişaf səviyyəsi və əhalinin rifah halının müqayisəli təhlilində ən çox istifadə olunan indikatorlardır.

1.2. İnkişaf sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlərin qiymətləndirilməsində insan amili

ÜDM-in ümumi həcmi və onun adambaşına düşən payı çox əhəmiyyətli göstəricilər olsalar da, onlar inkişafın vəziyyətini tam və dolğun səciyyələndirə bilməz. Bu göstərici əsas etibarilə ölkənin və

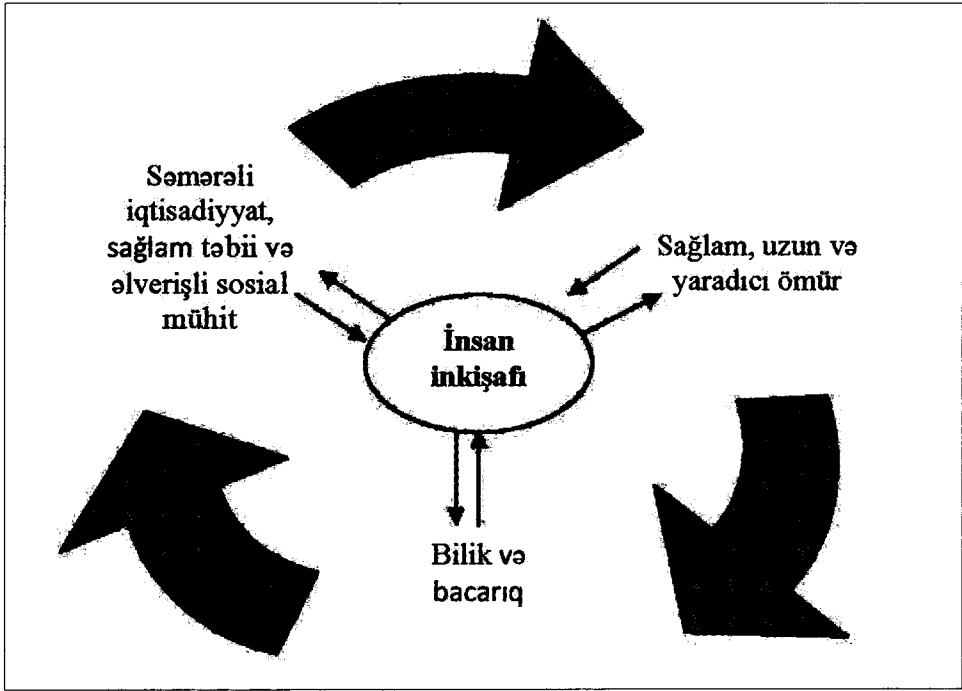
yaxud hər hansı bir ərazinin inkişaf üçün mövcud iqtisadi potensialından xəbər verir. Ümumiləşdirilmiş istehsalın həcmnin artımına və xidmətlərin genişləndirilməsinə aid göstəricilərdən olan ÜDM-in məbləği çox əhəmiyyətlidir və eyni zamanda əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması üçün mövcud imkanları əks etdirir. Lakin ÜDM-in ümumi həcmi və yaxud onun adambaşına düşən payı müasir anlamda inkişafın səviyyəsini və ölkənin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi siyasəti tam səciyyələndirə bilməz. Bu ondan irəli gəlir ki, qeyd edilən və bunlara bənzər digər tətbiq olunan göstəricilər orta vəziyyəti səciyyələndirir və artıq dərəcədə ümumiləşdirilmişdir. Bu tipli orta rəqəm və statistik göstəricilər müqayisə edilə biləcək və bir sıra hallarda müqayisə edilən ölkə və regionların inkişafından, vətəndaşlarının rifahındakı fərqlərdən və cəmiyyətdə hər bir şəxsin real vəziyyətindən xəbər vermir. Bununla əlaqədar yeni inkişaf göstəricilərinin yaradılması, onların planlaşdırma və idarəetmədə istifadəsi zərurəti əmələ gəlmişdi. Bu göstəricilərdən biri və ən əsası insan inkişaf prosesinin mərkəzinə qoyan və onun müxtəlif cəmiyyətlərdə vəziyyətini universal əks etdirən bir qiymətləndirmə üsulu olmalı idi. Belə ki, artıq hər hansı bir ölkə və yaxud ərazidə insanın durumu və rifahı inkişafın əsas göstəricisinə çevrilməyə başlamışdı.

İnsanın cəmiyyətdə vəziyyətinin inkişafın hədəfi olması və insanın rifahının ən ali məqsəd kimi çıxış etməsi nəzərə alınaraq, XX əsrin son onilliyində inkişafın qiymətləndirilməsi üçün yeni bir göstəricinin tətbiqi fikri irəli sürüldü. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı üçün çalışan və eyni zamanda ABŞ-ın bir sıra aparıcı universitetlərində, o cümlədən Nyu-Yorkda fəaliyyət göstərən Kolombiya Universitetində (Columbia University) dəvət olunmuş professor kimi fəaliyyət göstərən Pakistan mənşəli alim **Məhbub ül Həq** və onun rəhbərlik etdiyi ekspert qrupu inkişafın qiymətləndirilməsi üçün yeni bir göstəricinin – insan inkişafı göstəricisinin istifadəsini və bu məqsədlə göstərilən meyarları qiymətləndirə bilən bir sıra əmsalların hesablanmasını təklif etdi. Bu göstəricilərdən ən geniş tətbiq olunanı *İnsan İnkişafı*

Əmsalıdır (İİƏ). Həmin əmsalın hesablanması zamanı üç qrup göstəricidən istifadə olunur: sağlamlıq, təhsil və gəlir. Göstərilən qruplara aid məlumatların seçilməsi tamamilə əsaslı və məntiqlidir. Bu məntiq ondan irəli gəlirdi ki, əgər ölkənin gəlirləri kifayət dərəcədə yüksəkdirsə və dövlətin inkişaf siyasəti, onun sosialyönümlülüyü düzgün planlaşdırılır və səmərəli idarə edildisə, o zaman ölkənin əhalisi sağlam və yüksək bilik və bacarığa yiyələnmək imkanlarına sahib olmalıdır. Belə vəziyyət isə öz növbəsində ölkə və ya ərazinin iqtisadi və sosial inkişafı üçün yeni imkanlar yaradır.

Əhalinin sağlamlığı, bilik və bacarıqlara malik olması və onların gəlir əldə etmə imkanları kimi göstəricilər əsasında İİƏ hər bir ölkə üçün hesablanır. Qiymətləndirmələr əsasında BMT xüsusi hesabatlar dərc edir. BMT-nin İnsan İnkişafı adlanan hesabatları 1990-cı ildən başlayaraq hər il hazırlanır və yayılır. Hesabatlarda müxtəlif ölkə və bölgələrdə insan inkişafının qiymətləndirilməsi əsasında hər bir ölkənin reytingi müəyyənləşdirilir. Müxtəlif illərdə dünyanın 180-ə yaxın ölkəsi üçün aparılan təhlil və müqayisə ilə yanaşı, hesabatlarda insan inkişafının planlaşdırılması və idarə edilməsi sahəsindəki nailiyyətlər, menecmentin bu sahəsində istifadə olunan yeniliklər də təsvir və təbliğ edilir. Bu nailiyyətlər sırasında insanın uzun və yaradıcı ömür sürmək hüququ, təhsil səviyyəsini yüksəltmək imkanı, biliklərin tətbiqi nəticəsində gəlirlərin artması, sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılması kimi göstəricilər təhlil edilir (şəkil 1.1.).

Beynəlxalq təşkilatların iştirakı və vahid metodika əsasında hazırlanan hesabatlarda davamlı insan inkişafı sahəsindəki nailiyyətlər haqqında məlumatlar yayılır və bu istiqamətdə yüksək nəticələrin əldə edilməsi yolları tövsiyə olunur. Bu hesabatlar həm qlobal miqyasda dünya üzrə, həm də qitə və ölkələr üzrə hazırlanır. Müasir dövrdə strateji önəm daşıyan, tükənməyən və daim təkmilləşən təbii sərvətlər arasında ən böyük əhəmiyyətə malik olanı və ən dəyərlisi insan potensialıdır. İnsan amili hər zaman inkişafın həlledici amili kimi çıxış edib və etməkdədir. Son zamanlar isə ölkələrin inkişafının,

Şəkil 1.1. İnkişafın qiymətləndirilməsində insan amili

əhalinin həyat səviyyəsi və rifahının bilik və bacarıqlardan asılı olması insan amilinin xüsusi əhəmiyyətini bir daha ön sıraya çıxarıb.

Bəllidir ki, idarəetmə və real iqtisadiyyat sahələrində qazanılmış nailiyyətlər, ölkənin nüfuzu və rəqabət qabiliyyəti istifadə olunan elmi yanaşmalardan və tətbiq edilən müasir innovativ texnologiyalardan asılıdır. Bu bilik və texnologiyaların yaradıcısı, onları təkmilləşdirən və tətbiq edən də insandır. Bu səbəbdən dünyada insan potensialını inkişafın mərkəzinə qoymaq, bu prosesi insana doğru yönləndirmək, göstərilən istiqamətdə mövcud olan problemləri aşmaq və mənəvi dirçəlişə yol açmaq prioritetdir. Əslində, bir çox davamlı inkişaf ideoloqları da qeyd olunan gerçəkliyi proqnozlaşdırılan innovativ inqilabın təməli kimi görürlər. Vaxtilə Ümummillî lider Heydər Əliyev də insan potensialını bütün sahələrdə və hər zaman inkişafın aparıcı lokomotivi, mərkəzi və həlledici amili kimi

müəyyənləşdirib. Onun təşəbbüsü ilə hələ keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq hər il minlərlə azərbaycanlı gəncin respublikadan kənarında yerləşən aparıcı ali mülki və hərbi məktəblərə göndərilməsi bu siyasətin təzahürüdür. Müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikasında müasir anlamda insan inkişafı ilə bağlı vəziyyətin fasiləsiz monitorinqinin aparılması, təhlil və qiymətləndirmələr əsasında insan inkişafı prosesinin idarə edilməsi ilk dəfə Ümummilli lider tərəfindən həyata keçirilmişdir. Onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikasında BMT-nin İnkişaf Proqramı ilə birlikdə insan inkişafı haqqında ilk hesabatlar hazırlanmışdır. Bu layihə əsasında insan potensialının inkişafının ölkədəki vəziyyətinin təhlilinə 1994-cü ildən başlanmışdır. Ölkə və BMT-nin rəhbərliyinin qərarı ilə layihənin həyata keçirilməsi bu kitabın müəllifinə tapşırılmışdır.

BMT-nin Azərbaycanda insan inkişafına aid ilk milli hesabatı 1995-ci ildə dərc edilmişdir. Onun ölkə ictimaiyyəti və beynəlxalq təşkilatlara təqdimatı Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən şəxsən həyata keçirilmişdir. Qeyd edilməlidir ki, insan potensialının formalaşmasının təşkili və idarəedilməsi sahəsində müstəsna bilik, bacarıq və təcrübəyə malik olan Ümummilli lider Heydər Əliyev yenicə müstəqillik qazanmış ölkədə gerçəkləşdirilən bu beynəlxalq əhəmiyyətli layihəyə xüsusi diqqət ayırırdı. Bunun nəticəsində BMT-nin Azərbaycanda İnsan İnkişafına dair 1996-cı il hesabatı dünyada ən uğurlu, inkişaf prosesinin nəzəriyyəsi və praktikasına yenilik gətirən hesabatlar sırasına daxil edilmişdir. Bu səbəbdən hesabatın təqdimat mərasiminə Ulu öndər Heydər Əliyevlə yanaşı, BMT Baş Katibinin müavini, BMT-nin İnkişaf Proqramının rəhbəri, dünyada tanınmış siyasi xadim və alim cənab Qustaf Spet də qatılmışdı. O zamandan Azərbaycanda insan potensialının zənginləşdirilməsi ölkə inkişafının bəynəlxalq səviyyədə də əsas prioritetinə çevrilib. Elə bu səbəbdən də ölkədə insan potensialı inkişafının göstəricisi olan insan inkişafı indeksi ilbəil artmaqdadır.

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən uğurlu iqtisadi və sosial siyasətin nəticəsi kimi insan inkişafı göstə-

riciləri sürətlə yüksəlməkdədir. Nəticədə, qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq təşkilatların təhlillərinə əsasən Azərbaycan Respublikası 2010-cu ildən insan inkişafı sahəsində yüksək nəticələr əldə etmiş ölkələr qrupuna aid edilmişdir. O zamana qədər ölkə insan inkişafında orta nəticələr əldə etmiş ölkələr qrupuna daxil idi.

1.3. Tərəqqi göstəriciləri və Milli Xoşbəxtlik Əmsalı

İnsan inkişafı əmsalı ilə yanaşı, inkişafın qiymətləndirilməsi üçün bir sıra digər əmsal və göstəricilərin istifadəsi təklif edilmişdir. Bunlar arasında dünya inkişafının hazırkı mərhələsində *Tərəqqinin Həqiqi Göstəricisi (THG)* xüsusi qeyd edilməlidir. Bu göstərici ümumi iqtisadiyyatda «yaşıl iqtisadiyyatın» payını nəzərə alan inkişaf göstəricisidir. Qeyd olunan göstəricinin tətbiqinin bir çox tərəfdarları elə hesab edirlər ki, ekoloji amilləri və ətraf təbii mühitə təsirləri nəzərə almayan və davamlı inkişaf prinsiplərinə tam cavab verməyən iqtisadi artım cəmiyyət üçün nəinki faydalı deyil, hətta mənfi nəticələrə də gətirib çıxara bilər. Bu, əsasən, ətraf mühitin keyfiyyətinin pisləşməsində, təbii ehtiyatlardan qeyri-səmərəli istifadədə, sosial gərginliyin artmasında öz əksini tapır. Bir sıra digər göstəricilər də məlumdur ki, onların arasında müəlliflərinin adı (Vanderford və Riley) ilə məlum olan *Rifahın Planlaşdırılması və Həyatın Keyfiyyəti Əmsalı* qeyd edilə bilər. Birinci əmsalın hesablanması istifadə edilən göstəricilər arasında həftədə iş saatlarının miqdarı, əhali arasında sahibkarlarla sahibkar olmayanların nisbəti də nəzərə alınır. Sözügedən ikinci əmsalın hesablanması zamanı 9 amil əsas götürülür ki, bunlar işsizlikdən tutmuş iqlim xüsusiyyətlərinə qədər müxtəlif amil və təsirləri əhatə edir. Bunlarla yanaşı, daha bir göstərici – *Milli Xoşbəxtlik Əmsalı* da məlumdur. Lakin bu əmsalın dəqiq kəmiyyət göstəricisi olmadığından, onun tətbiqi imkanları məhduddur.

Bütün bu əmsallar inkişaf prosesi, onun planlaşdırılması, idarə edilməsi, monitorinqi üçün olduqca böyük əhəmiyyət daşısa da, İİƏ-nin hesablanmasına ölkə və regionların inkişafının qiymətləndirilməsində daha geniş yer verilir. Bu əmsal həm ölkənin bütün əhalisi, həm də ölkə daxilində seçilmiş qruplar üçün hesablanıla bilər. Belə seçilmiş qruplara əhalinin müxtəlif cins, irq və dini icmalara mənsub nümayəndələri də aid edilə bilər. Beynəlxalq statistikada və beynəlxalq müqayisə və qiymətləndirmələrdə İİƏ ən geniş istifadə edilən göstəricilərdəndir.

Şəkil 1.1.-də insan potensialına əsaslanan inkişafın idarə edilməsinin xüsusilə üç əsas amildən asılılığı təsvir edilmişdir. Şəkildə, eyni zamanda bu amillərin qarşılıqlı əlaqədə olması da öz əksini tapmışdır. Belə ki, bilik və bacarığa yiyələnmək üçün sağlamlıq ən vacib şərtlərdən biridir. Daim yeniləşən bilik və bacarıq isə səmərəli iqtisadiyyatın və əlverişli təbii və sosial mühitin yaradılmasının təminatçısıdır. İqtisadi imkanlar da öz növbəsində əhalinin sağlamlığının təmin edilməsi üçün şərait yaradır. Bu səbəbdən davamlı insan inkişafının planlaşdırılması, idarə edilməsi və monitorinqi üçün hər üç amil və onları ifadə edən göstəricilərin nəzərə alınması olduqca vacibdir. İnkişafda yüksək nailiyyətlər əldə etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, onların əhalisinin böyük əksəriyyəti sağlam və nisbətən uzun ömür sürür, sakinlərinin təhsil səviyyəsi yüksəkdir. Belə ölkələrdə bilik və yeni texnologiyalara əsaslanan iqtisadiyyat da çox yüksək gəlirlə fəaliyyət göstərir. Bu isə müvafiq inkişaf strategiyası və sosial siyasətin keçirilməsi nəticəsində əhalinin sağlam və savadlı olması üçün şərait yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, davamlı insan potensialına əsaslanan inkişafın planlaşdırılması və həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin prioritetlərindəndir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin «qara qızıl»ın «insan qızılı»na çevrilməsi konsepsiyası uğurla həyata keçirilməkdədir. Sənaye və kənd təsərrüfatının sürətlə artması, onların diversifikasiyası davamlı insan inkişafı üçün iqtisadi

imkanlar yaradır. Ölkənin müxtəlif bölgələrində kütləvi şəkildə yeni tədris ocaqlarının tikilməsi, yenidən qurulması, müasir avadanlıq və ləvazimatla təchiz edilməsi, təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi insan potensialının formalaşdırılması üçün vacib amildir. Ölkənin bütün bölgələrində yaradılan olimpiya kompleksləri və digər idman qurğuları və bununla yanaşı, müasir tibb mərkəzləri əhalinin sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu proqramların həyata keçirilməsində həm dövlət qurumları, həm də ictimai təşkilatlar, ilk növbədə, Heydər Əliyev Fondunun, Fondun Prezidenti, UNESCO və ISESCO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban Əliyevanın rolu xüsusi diqqətə layiqdir.

1.4. İnsan potensialı inkişafın əsas amili kimi

BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən hazırlanan və dünyada cəmiyyət və ayrı-ayrı fərdlərin inkişafının vəziyyətini əks etdirən məlumatları təhlil edərkən aydın olur ki, müxtəlif ölkələrdə vəziyyət eyni deyil. Bəzi ölkələr inkişafı yüksək səviyyəyə qaldırmağa nail olmuş və vətəndaşlarının layiqli həyat sürməsi üçün şərait yaratmışlar. Digər ölkələrdə isə bu sahədə əldə edilmiş nəticələr nisbətən aşağıdır. Ölkələrin inkişafı və əldə etdikləri nailiyyətlər arasındakı fərqlərin kökündə hansı amillərin durduğunu müəyyənləşdirmək olduqca vacibdir.

İnkişafın hansı amillərdən asılı olmasını müəyyən etdikdən sonra bu prosesin planlaşdırılması və idarə edilməsi ilə bağlı ən optimal qərarların qəbulu mümkündür. Bu isə inkişaf prosesinin sürəti və istiqamətinə, ölkənin rəqabət qabiliyyətinə bilavasitə təsir göstərə bilər və bu proseslərin həyata keçirilməsinin iqtisadi səmərəliliyini yüksəldər. Azərbaycan Respublikasında davamlı insan potensialının inkişafı prosesinin düzgün planlaşdırılması və idarə edilməsi həm